

ייתרבות עולה מהים: הופעת האידיאה של ייתרבות

הים-תיכוניות, כמושג, נטבעה כדי לתת לחברות ולאנשים השוכנים לחופיו של הים, אחדות תרבותית. ברודל, למשל, סבר כי האזור השיג את אחדותו כתולדה הכרחית של הסביבה-הטבעית, שעיצבה את ההוויה האנושית של תושביו, וטבעה בה חותם המבדיל אותה מזו של בני אזורים אחרים. אולם יקשה עלינו להשתכנע כי האנטולי והנפוליטיני, האלכסנדרוני והתל-אביבי שייכים כולם לכוליות תרבותית אחת הקרויה "המרחב הים-תיכוני".

"מרחב" הוא בראש ובראשונה פרי של אידיאה או של תודעה התוחמת אותו ומעניקה לו תוכן ומשמעות.

האידיאה רבת הסתירות של הים התיכון נולדה מן השאיפה לתחייה תרבותית באזור ומן הכמיהה לזיקה ולשייכות שיהיו אלטרנטיבה מועדפת לתרבות המערבית ולתרבות המזרחית.

"הים ככלות הכל, יכול לפעול
באופנים שונים ואף מנוגדים."
ארנסט בארקר, אופי לאומי
לונדון, 1939², עמ' 5

בשנים האחרונות רווח בשוק המושגים והער-
כים השימוש ב"ים-תיכונית" כתור מלה
המתארת מכלול של תכונות-אופי ייחודיות של
חברה אנושית ושל תרבות: "תרבות ים-
תיכונית". על-פי המשתמע מהשימוש הזה,
לחברות האנושיות השוכנות סביב חופיו של
הים התיכון – ובתוכו – יש תכונות-אופי
דומות ו"תרבות" דומה, ואפילו "מהות אנר-
שית" משותפת. על-פי רוב, מדובר בסממנים
תרבותיים דומים ומשותפים כמו "מוסיקה ים-
תיכונית", או "ספרות ים-תיכונית", "אוכל ים-
תיכוני" ו"ארכיטקטורה ים-תיכונית". לעתים
מדובר גם על מצע נפשי משותף הנובע מהיותן
של החברות הים-תיכוניות השונות פרי גידולם
של תנאי אקלים "ים-תיכוניים" ספציפיים.
"ים-תיכוניות" כאדיאה, כמושג וכפרטורא,
הופיעה פתאום ב"רוח התקופה" של התרבות
הישראלית, ומאז קנתה לה שביתה ואחיזה
במילון השימושי. מה היו מקורותיה הגלויים
והסמויים? מדוע נקלטה בחברה הישראלית
דווקא בשנות השבעים והשמונים? למה מתכ-
וונת ה"אדיאה הים-תיכונית", מהו הרפרטואר
המוסכם שלה, והאם מדובר באדיאה של
מקום או אכן באיפיון מוחשי ומהימן של
תכונות של תרבות המוגדרת ותחומה על-ידי
גבולות גיאוגרפיים ברורים?

"לים התיכון טראגיות שמשית, שונה תכלית
השוני מן הטררגיות של הערפילים", כך תיאר
אלבר קאמי, הסופר הצרפתי יליד אלג'יריה,
את הים התיכון מנקודת-מבטו בשנת 1948.
מדיוקן זה של הים התיכון ביקש קאמי להקיש
על דמותו של האדם ההלני ועל טיבה של
התרבות ההלנית; תרבות שחגרה, לדעתו, את
נשקה למען היופי וחסתה בצל אדיאה של
גבול – אותה הוא מנגיד לתרבותה של
אירופה. מאה שנה בקירוב לפניו, ביקר הצייר
הצרפתי הנודע דלקרוא (Delacroix) בטנג'יר
וכתב ברוח דומה ובהתפעמות נאיבית, כי
"היוונים והרומאים נמצאים כאן, בפתח
ביתי... רומא שוב אינה ברומא." משק הבית
של הנשים המוסלמיות, שצייר דלקרוא בסג-
נונו ה"אורינטליסטי", התדמה בעיני רוחו
למשק הבית של היוונים בתקופה הארכאית:
"כמה זה יפה! זה כמו בזמנו של הומרוס!
האשה במדור הנשים (gynécée) מטפלת ביל-
דים, טווה צמר ורוקמת אריגים מקסימים."
הדימויים האלה משקפים לא רק תדמית או
אדיאה של "העולם היווני" או, במקרה של
דלקרוא, מזיג לא-נפוץ של "העולם ההלני"
הקדום עם העולם המוסלמי בן-הזמן, אלא גם
תודעה של רציפות אנושית-תרבותית. על-פי
זה, החברה האנושית המתגוררת סביב חופי

הים התיכון מתאפיינת בקווי-אופי מובהקים השומרים על רציפות מופלאה לאורך הדורות. אמנם על התשתית היסודית הורכבו דתות ותרבויות שונות, שקרעו ופילגו את האחדות היסודית; אבל מתחת לפני השטח נותרו התכונות היציבות והנצחיות: נותר "אדם-יס" תיכוני" כטיפוס אנושי בעל ייחוד משל עצמו, השונה תכלית-השינוי מ"האדם האירופי" או מן "האדם האסיאתי". זהו טיפוס אנושי-חברתי, שהמשותף עולה אצלו על המפריד, ושונות זו חזקה וקובעת הרבה יותר מהבדל-לים "גזעיים" או מהבדלים דתיים; שונות בתכונות-היסוד העמוקות והמושרשות, שנבעה, כאמור, מתנאי הטבע המיוחדים, שבתוכם התעצבה והתגבשה. תנאי הטבע הללו יצרו לא רק אחדות או דמיון במנהגים, בחוקים, באורחות-חיים ובמבנים מוסדיים, אלא גם במבנים תרבותיים ומנטליים דומים. במלים אחרות, התפישה הזאת קובעת אחדות גיאוגרפית היוצרת אחדות, ואף אחדות, תרבותית ומנטלית; ובעצם, גורסת לעתים, כי האחדות התרבותית והמנטלית היא תולדה ישירה והכרחית של האחדות והאחדות הגיאוגרפית. למרות הפיצול הפוליטי והתרבותי בין החברות האנושיות, נמצא ביניהן דמיון וקירבה, שהם פרי הצורך להסתגל לסביבה הטבעית הדומה וביטוי לתשתית הפורמטיבית (הטרנס-נוצרית והטרנס-מוסלמית) של ארצות הים התיכון.

ה"אחדות היסודית" נתפשת לעתים תכופות כמוכנת מאלה וכתולדה מאופיו של הים התיכון כ"ים סגור" המתווך בין הארצות השונות השוכנות סביב חופיו; "ים סגור" ונוח לתנועה, שקישר בין החלקים השונים משחרה של ההיסטוריה, ואיפשר חילופים נוחים ואינטנסיביים של "סחורות תרבות" (כמו גם תנועה של אוכלוסיות: מהגרים, מתיישבים, ספנים, סוחרים, צבא), שהביאו לאינטגרציה גדולה שלו. החוקר היהודי נחום סלושץ, שספרו כיבוש הימים בהיסטוריה ראה אור ב-1948, שנה אחת לפני ספרו המהולל של פרנאן ברודל על הים התיכון ועולם הים התיכון בתקופת פיליפ השני, כתב, כי הים התיכון היה ים "מתורבת", שהעניק ביטחון לשוכניו ולמפלי-גים בו. העולם שמסביבו היה עולם של טבע ממוזג — שונה מהדרום החם המוצץ את לשד החיים ומאקל את הגוף ואת הנפש גם יחד, ושונה מתנאי החיים הזעומים והמעורפלים בארצות הצפון הקרות. הים התיכון, הנוח ליושבו והנעתר להם כרצון, כרא אדם חברתי, שחיי מתנהלים בחוץ, בפומבי, בחברותא. אין בו, בים הזה, תופעות טבע קשות

והפכפכות המותירות את רישומן על הנפש ומחוללות דמיון פרוץ או נזירות סגפנית. הטבע היסודי-תיכוני, המצטיין בבהירות, בשקיפות ובפתיחות, כרא פנחאים, שמחת-חיים, חושניות, אופטימיות ללא מצרים. הוא אינו חובעני וסגפני, והוא לא הוליד קנאות, ולפיכך הוא מצטיין בסובלנות ובפלורליזם. האנשים החיים בו, הארכטיפים המגלמים אותו, אינם גיבורים התועים בערפל, אלא דמויות בשר-ודם.

אופוזיציה לטיפוס האירופי

החלוקה הזאת בין "אדם-יס-תיכוני" (או "דרומי") לבין "אדם אירופי" (או "צפוני"), שהרי האלפים היו הקו המבדיל ביניהם גיאוגרפית, יצרה ארכטיפים אנושיים-תרבותיים רווחים בספרות המאה ה-19; לעתים נטתה כף-המאזניים לזכותו של ה"טיפוס היסודי-תיכוני", אך לעתים תכופות יותר — לזכותו של הטיפוס ה"אירופי-הצפוני". הטיפוס ה"יסודי-תיכוני", שאותו ייצגו בדרך כלל האיטלקים, אפיין כטיפוס חסר עמקות, המשולל לחלוטין אותו "עומק טראגי" ואותה "נפש סבוכה", שקאמי זקף לחובתו. כך, לשם דוגמה אופיינית אחת, מתאר תומאס מאן בנובלה מאריו והקסוס את ה"דרום", לחופו של הים הטיירני (אחד מהימים הפנימיים של הים התיכוני). המצוי תחת שמי של מזג-אוויר קלאסי: "אקלימה של תרבות-אנוש מבלבלת, שמשו של הומרוס וכן הלאה... ריקנותו היוקדת של הרקיע יום אחר יום מתחילה להיות עלי למעמסה, בזהק הצבעים, הישירות והתום האינסופי הזה של האור מעוררים חדות-חג בלב, נוסכים שאננות ומשרים ביטחון של אי-תלות בתהפוכות מזג-האוויר ושיגיונותיו; אך אפילו אינך חש בזה מלכתחילה, תמצא עד-מהרה שכל אלה מהלכים שיממון ואינם מביאים על סיפוקם צרכים עמוקים וסבוכים יותר של הנפש הצפונית, וסופם שהם נוטעים בה כמין בוז" (עמ' 86, תרגום נילי מירסקי). בן הצפון יורד, אס-כך, דרומה כדי לשהות תחת שמי הים התיכון, לספוג שמש ואור, לראות את פריחת הלימונים, לשוטט בין החורבות של העולם הקלאסי, בתוך החושניות החיצונית, שהיא לעתים תכופות גם צעקנית ומלוכלכת, של איטליה, אך מתוך תחושה של עליונות. ספרות המאה ה-19 יצרה אפוא את הארכטיפ היסודי-תיכוני כ"אופוזיציה" לארכטיפ ולטיפוס ה"אירופי", וממילא גם את הרפרטואר של מה שמכונה תדיר "דברים יסודיים-אמיתיים". לים התיכון צבעים משלו, צלילים משלו,

רגישויות משלו, תכונות-נפש משלו; הוא אופן התבוננות ייחודי בעולם ובתופעותיו; הוא מערכת מיוחדת של מארג חברתי ושל יחסים בין בני אנוש. "שמחה יסודית" שונה מ"שמחה" אחרת, כפי ש"צער יסודי" שונה מצער אחר. "יסודיות" היתה במידה רבה לטופוס (topos) אקוטי המצוי בחצר האחורית הקרובה של אירופה. לפנינו, אם כן, דוגמה מובהקת ל"דמות עולם" (imago mundi) של אזור גיאוגרפי מוגדר, כפי שהיא התגבשה בעיקרו של דבר בעיני משוררים-נוסעים. דמות עולם זו היתה, כמו תמיד, שילוב של מראה עיניים ושל דימויים וקונווציות ותפישות רעיוניות, ועוצבה באופן מובהק כניגודה של התרבות שממנה בא המשורר-סופר הנוסע, או כגילום של תרבות נכספת וחסרה, שאותה דימה המשורר למצוא במקום שאלי הגיע. "דמות העולם" היסודית במאה ה-19 היתה, בדרך כלל, פרי היחס אל המציאות החברתית-תרבותית שהנוסעים ראו באיטליה, ואחר-כך גם ביוון, והדימוי שהיה להם מן "העולם הקלאסי" — העולם הרומי-יווני — שעבר מן העולם, אך רוחו נותרה ושרידיו נשארו.

הדרום הקלאסי והצפון הרומנטי

מה שחשוב לענייננו הוא, כי הקורפוס הגדול של תיאורי נוף והוויה אנושית המצוי בספרות המאה ה-19 והיונק מהחלוקה שחילקה מדאם דה סטאל בין "צפון" ל"דרום" בהוויה האירופית, ממקד רוב-רובו ב"עולם הקלאסי", דהיינו: ביוון ובאיטליה. ה"דרום" הוא ארצות ה"דרום" הקלאסיות של אירופה, ואינו כולל בשום מקרה את כל הארצות השוכנות סביב הים התיכון. לאגן הים התיכון המזרחי, למשל, היה שמור כינוי נבדל, הלבאנט (Levant), ותכונות-האופי שיוחסו לתרבויות ה"מזרח-תיכוניות" היו שונות מתכונות-האופי שיוחסו לאיטלקים. איש לא חשב שהיוונים והתורכים, הספרדים והמוסלמים בארצות המגרב, הערבים באלכסנדריה ובכירות והצרפתים של דרום-צרפת מהווים כולם יחד חטיבה אנושית-תרבותית אחת, רק משום שכולם שוכנים לחופי הים התיכון ותחת שמי הים התיכון. ההבדלים הדתיים, התרבותיים והחברתיים היו כה גלויים לעין, כה חריפים, כה מעומתים זה עם זה, שבשום "דמות עולם" לא נכלל כל הריבוי הזה (ריבוי שבא לביטוי הן בציוויליזציות היריבות והן בפיצול ובגיוון שהתקיימו בכל אחת ואחת מהן) במסגרת של יחידה גיאוגרפית-תרבותית אחת. לא היתה אחדות,

ועל אחת כמה וכמה, לא נמצאה אחידות כלשהי. האידדיאה של אירופה, כפי שהיא התגבשה והלכה למן המאה ה-17, בהחליפה את המושג הרווח "עולם הנצרות" (Chris-tendom) ובהפכה את השם המיתולוגי-גיאוגרפי היווני עתיק-היומין למושג גיאוגרפי-תרבותי מוגדר ונפוץ. היתה מעוגנת בתפישה של אחדות בסגנון-חיים ובשותפות המבחינה היטב בין דריה של "אירופה" לבין אלה השוכנים מחוץ לה. לכך נצטרפה גם תודעת עליונותה של אירופה. אבל לא היה אפשר לדבר על קירבה או על שותפות בסגנון חיים בין אוכלוסי יוון, איטליה, מצרים ומרוקו. הנה כי כן, ה"עולם הים-תיכוני" היה בתחילה, בעטה של מדאם דה סטאל, "הדרום הקלאסי" המעומת עם "הצפון הרומנטי", או, בעיני רוחם של אחרים, עולם "רנסאנסי" המנוגד לעולם ה"פוריטני". השניות ברוחה של אירופה זכתה כך לחלוקה גיאוגרפית מוגדרת, שהיתה אמורה לגלם אותה. לא תיאור גיאוגרפי או תיאור תרבותי של ממש היה כאן, אלא טופוס וסמל. ה"עולם הים-תיכוני" או ביתר דיוק, העולם ה"קלאסי" בתוך הים התיכון היה אפוא פרי יצירתם של אנשי-עט ונוסעים יותר מאשר של גיאוגרפים, של היסטוריונים או של ארכיאולוגים. אלה, ואתם האנתרופולוגים, הצטרפו מאוחר יותר ליצירת המרחב הגיאוגרפי הזה ולאיתור מאפייניו.

מרחב ואידדיאה של מרחב

האידדיאה של "העולם הים-תיכוני" ושל "התרבות הים-תיכונית" נוצרה לאר-דווקא על ידי יושבי מימים ימימה. לאלה היתה, כמובן, זיקה לים התיכון, אבל הם לא ראו את עצמם שייכים ל"עולם ים-תיכוני" מוגדר ותחום, ולא פיתחו ולא טיפחו אידדיאה של ים-תיכוניות ותודעה של שייכות אליה. נוסעים ותיירים, שכאו אל ארצות הים התיכון ממחוזות אחרים, הם שיצרו, כאמור, את האידדיאה הזאת, ותחמו את גבולותיה הגיאוגרפיים וההיסטוריים. לגבי דידם של הרומאים והיוונים לפנייהם, ובלי ספק גם לדידם של הקרתגנים והפניקים אבותיהם, היה העולם סביב הים התיכון העולם המיושב והמוכר, או ליבו ומרכזו. הם התיישבו במרחב הים-תיכוני, שלטו בו, הפיצו סביבו את תרבותם הרוחנית והחומרית, אך לא הם — ולא יורשיהם כמאות השנים הבאות — פיתחו תודעה של שותפות ואחידות ים-תיכונית.

יהודה ותמר (1840) מאת אמיל ז'רנה. בסגנון ה"אוריני" טליסטי" באה לכיטוי השקפה שלפיה שמרה "הנפש הים-תיכונית" על רציפות לאורך הדורות.

הסטודיו של האמן. מוטיבים יווניים מיחולוגיים בתחרות של סיקאסו. "המרחב" הוא בראש ובראשונה סרי של אירואה או של חודעה החוחמת אותו ומעניקה לו חוכן ומשמעות.

בתמונת-העולם של הגיאוגרפיה של העולם העתיק, כמו גם בזו המוסלמית והנוצרית של ימי-הביניים, המרחב היס-תיכוני לא היה חבל-עולם או "אקלים" מיוחד לעצמו. בחלוקת העולם לפי "גזעים" ויבשות ודתות, או בחלוקת העולם לפי "אקלימים", הים התיכון איננו עולם בפני עצמו. הארצות השונות השוכנות סביבו שויכו תמיד לחבלי-עולם אחרים, ולא נותקו מהם כדי להתאחד לחבל-עולם עצמאי ובעל עצמיות.

במלים אחרות, אם "מרחב" הוא בראש ובראשונה פרי של אידיאה או של תודעה התוחמת אותו ומעניקה לו תוכן ומשמעות, הנה איש, כמדומה, לא ברא ולא הגה "עולם יס-תיכוני" כחבל עולם מיוחד לעצמו, שאיננו חלק מ"אסיה", מ"אפריקה" או מ"אירופה", אלא שייך לשלושתן ובו בזמן קרוע מהן ויוצר חטיבה גיאוגרפית לעצמו. אם נזכור, למשל, את תיאורי אקלימה של יוון, הנפוצים עד מאוד במבואות הגיאוגרפיים המקדימים כל דיון בתולדותיה, נמצא כי העניקו לה — ולים האגאי שסביבה — תכונות מפליגות: ארץ מפורצת ורבת-איים, בעלת אקלים ממוזג ושקוף, שהעניק לנפש היושבים בתוכו צלילות דעת, בהירות ורציונליות; "סביבה טבעית", שהיא הרקע והמוצא לאופי היחיד במינו של תרבות יוון. אף שהסביבה הטבעית של יוון רחוקה מלהתאים לתיאורים האידאליסטיים השגורים הללו, נהפך התיאור הזה לנכס צאן ברזל של הספרות היפה. אבל ראוי לזכור, כי התיאור השגור הזה לא נועד למקם את יוון ואת תרבותה במרחבי הים התיכון ולגזור גזרה שווה בין ה"שקיפות האגאית" ל"צלילות הים-תיכונית" כולה. ההפך הוא הנכון: תכליתו היתה לבודד את יוון ממרחביה ולהבהיר באמצעות הנוף היווני היחיד במינו, איך קרה הדבר, שדווקא תושבי יוון, הם מכל שאר משפחות העמים הקרובים להם ב"גזע", או הם דווקא מכל שכניהם השוכנים לחוף אותו הים, יצרו תרבות מתקדמת ונעלה כל כך. סופרי המאה ה-19, כפי שראינו, התכוונו ב"יס-תיכוניות" בעיקר לרוחו של העולם הקלאסי, וכשדיברו וכתבו על הים התיכון, התכוונו לאמיתו של דבר ליס-תיכוניות הלגית. הדימוי והמטאפורה הרחיבו את תחולתה של ה"יס-תיכוניות הזאת, שהתכוונה למעשה לחלק מוגדר ומיוחד של הים וסביבו.

את המושג "מרחב יס-תיכוני" נמצא מופיע תחילה בכתביו של הגיאוגרף הגרמני קארל ריטר (Ritter), שטען בגיאוגרפיה האוניברסלית שלו, משנת 1822, שצפון-אפריקה (המגרב) שייכת לאותו טיפוס-טבע (Natur-

typus) — לא ליבשת אפריקה, אלא לארצות השכנות לה סביב הים התיכון. כאן נמצא, ככל הנראה, לראשונה את ההגדרה של "אזור הים התיכון", את ה-Gebiet, כחבל-עולם בעל אחדות (Einheit) ובעל ייחוד (Einigkeit) משל עצמו. חזרה על השקפה זאת נעשתה בכמה ספרים גיאוגרפיים בני המאה ה-19, ובראשם ספרו מ-1904 של הגיאוגרף היהודי-גרמני אלפרד פיליפסון (Philippson) בשם *Das Mittelmeergebiet*, וספרה המוכר יותר של אלן צ'רצ'יל סמפל (Churchil Semple) מ-1932, על הגיאוגרפיה של אזור הים התיכון. משם מצא המושג את דרכו לספרות ההיסטורית ולתודעה הגיאוגרפית. המרחב ה"יס-תיכוני" תואר עכשיו לא רק כחבל-עולם שהיתה לו היסטוריה משותפת, אלא כחבל עולם אינ-טגרטיבי, בעל מעמד מיוחד בתכל, ולשוכניו יוחסו תכונות-אופי ותפישת-עולם זהות. מכאן נובע, כך טענו בעלי השקפה זאת, שלעולם ה"יס-תיכוני" לא היו רק דפוסי חקלאות דומים, אלא שהעולם ה"יס-תיכוני" היה עולם עירוני כמעט מראשית ימיו, ושקיימת "חברה יס-תיכונית" וקיים "אדם יס-תיכוני" מובהק ואפילו "גזע יס-תיכוני", ושהמצע המשותף הזה מטשטש את הניגודים. זהו העולם ה"יס-תיכוני" שהוליד את ה"פוליס" ההלנית ואחר-כך את הקוסמופוליטיות ההלניסטיות מזה ואת המונותאיזם הישראלי (והנוצרי) מזה.

אחדות מעוגנת במסורת

החלוקה הגיאוגרפית החדשה לא רק יצרה חבל עולם יחיד לעצמו, והציעה בכך חלוקה שונה של כדור-הארץ; היא נועדה גם להעניק מעמד מיוחד לארצות השוכנות סביב חופי הים התיכון. ארצות אלה ירדו ממעמדן הגיאוגרפי-פוליטי והפכו לארצות השוכנות סביב ים פנימי, שזוהרו עומעם וגדולתו שקעה, מרגע שנפתחו נתיבי האוקיינוס לעולם החדש ולא-פריקה ולאסיה. יתר על כן, ארצות אלה עצמן שקעו, מסיבות שונות, והפכו להיות החלק ה"מפגר" של אירופה (איטליה, יוון, ספרד). כחלק מ"עולם יס-תיכוני" היו ארצות אלה אמורות לשוב ולזכות ביוקרתן ובזוהרן של העבר, ואולי גם להחזיר את הים התיכון למקום של כבוד, שהרי כאן היתה ראשיתה של הציוויליזציה האנושית, לפחות זו האירופית. השיבה למקור והשבת כבודו למכוננו לא היו בעלות חשיבות רק ל"אירופה", אלא היו גם הרות-הבטחה בכל הנוגע לסיכויי תחייתן הפוליטית והתרבותית של החברות השוכנות סביב חופיו.

קל לתת את הדעת כי שני מושגים שימשו בערבוביה ותכופות זוהו זה עם זה: מושג האחדות היס-תיכונית ומושג האחדות היס-תיכונית. הראשון התכוון לכך, כי בתקופות שונות בהיסטוריה היה הים התיכון מערכת גיאוגרפית מאוחדת. אחדות זאת נוצרה, כאמור, על-ידי נתיביו של הים הפנימי ועל-ידי סוכנים אנושיים. התנועה האינטנסיבית מחוץ לחוף, חילופי הסחורות התרבותיות ותנועת האנשים, השלטון האחד שהפיץ ברחבי הים תרבות בעלת תכנים דומים — כל אלה העניקו למרחב דיוקן וצביון בעלי אופי דומה. כתוצאה מכך הפך העולם היס-תיכוני ל"בית" מוכר, ואפילו אינטימי, לשוכניו ולנוסעים בחוכו. בשום חלק מחלקיו, כך כתב פרנאן ברודל בפרפרזה על דברים שנאמרו על "אירופה", לא הרגיש האדם היס-תיכוני זר ונוכרי; בכל חלק מחלקיו הוא הרגיש את עצמו "כמו בבית". אחדות, הגדיר ש.ד. גויטיין (Goitein) בספרו המונומנטלי חברה יס-תיכונית, קיימת, כאשר יש תנועה דר-כיוונית של אנשים וסחר רות באופן חופשי, וכאשר אין גבולות פנימיים. גם כאשר המרחב חצוי ומפולג על-ידי גבולות מדיניים או מלחמות, נשמרת האחדות הבסיסית והעמוקה הזאת, ומיעוטים דתיים ואתניים מתקיימים בתוכה בלי להתחשב בגבולות הפנימיים. אחדות כזאת גם נוצרת על-ידי דמיון עמוק בדפוסי המרכזיים של החברה: החברה היס-תיכונית בימי הביניים היתה חברה עירונית מסודרת. יחד עם זאת, גם גויטיין מצא במרחב היס-תיכוני אחדות עמוקה יותר המעוגנת במסורת של תרבות היסטורית-תרבותית, שנוצרה בשחר ההיסטוריה והפכה אינטנסיבית, מוחשית ומושרשת יותר ויותר במרוצת העידן ההלני-רומי. השאלה מתי נפגעה ונפרמה אחדות זאת — שאלה שעלתה עם הופעת ספרו של אנרי פירן (Pirenne) מוחמד וקארל הגדול (*Mahomet et Charlemagne*) ב-1937 — ניסתה לברר מתי נשברה האחדות ועל-ידי מי, או, לחלופין, איך נוצרו נתיבי תקשורת ושותפות אחדים פעילים ונוכחים, למרות שנשברה האחדות המוצקה הישנה, העולם היס-תיכוני התפצל וחלקיו התרחקו זה מזה. אחדות, ראוי לומר, נובעת לא רק מאינטראקציה בין החלקים השונים של אותו מרחב, אלא גם מכך, שהקשרים בין החלקים הללו אינטנסיביים יותר ובעלי השפעה רבה יותר מאשר הקשרים הקיימים בין אותם חלקים לבין אזורים גיאוגרפיים סמוכים אחרים. במלים אחרות, שייכותה של מצרים, למשל, לעולם היס-תיכוני תהיה לא רק תוצאה של קשריה עם יוון או עם איטליה, אלא גם פרי

— המבריל הבדל היטב כינם לבין בני האדם שעוצבו ב"סביבות טבעיות" אחרות. בתפישתו זו היה ברודל צאצא ישיר של "תורות האקלימיים" בנות התקופה ההלניסטית וימי הביניים, תלמידו של מונטסקייה (Mon-tesquieu), בעל החיבור רב ההשפעה *l'Esprit des Lois* (רוח החוקים). אך בעיקרו של דבר, הוא היה תלמידה של ההשקפה האנתרופוגיאוגרפית, שזכתה לדרך חשוכים ובעלי-שם ולתהודה רבה במרוצת המאה ה-19. בעלי השקפה זו לא הסתפקו תמיד בתיאור המרחב הגיאוגרפי כרקע וכמסגרת של אפשרויות ושל אילוצים "טבעיים" שהחברה האנושית מתמודדת אתם — או מסתגלת ונכנעת להם — ועל כן גם קובעת ומעצבת היבטים שונים שלה ושל תרבותה. הענקת תפקיד מרכזי לגיאוגרפיה בתהליכי עיצובה של החברה האנושית התגלגלה לתפישה אנתרופוגיאוגרפית אורגניסטית: ה"טבע" הוא הגורם המרכזי ליצירת הריבוי והגיוון של החברות ושל התרבויות האנושיות, וה"טבע" הוא הכוח המעצב והקובע את מהותן ואת טיבן. היחס בין "טבע" ל"חברה" ול"תרבות" הוא כיחס שבין "גוף" ל"נפש"; התרבות "צומחת" מתוך ה"טבע"; תנאי האקלים, טיבו של הנוף הטבעי, הם הם הכוחות ה"חיצוניים" המעצבים את החברה ואת התרבות. לפי השקפה רווחת, רק מיזוג בין ה"חוץ" וה"פנים", והלימה ביניהם, יוצרים תרבות שלמה והרמונית, ואילו לפי השקפה רווחת אחרת, התרבות האנושית מתקדמת ומשתכללת רק במקום שבו האינטלקט, דהיינו, "הכוחות הפנימיים", מסוגלים להשתחרר מאחוזתם הכופה והתובעת נית של "הכוחות החיצוניים". אולם ה"כוחות הפנימיים" הללו יכולים להשתחרר, רק כאשר החברה שבה הם פועלים מתגבשת כ"סביבה טבעית" המקילה עליהם לעשות זאת, כלומר, "סביבה טבעית" שאינה קשה, תובענית או כופה. המרחב היס-תיכוני, כפי שראינו, נתפש בכללותו, כחלק מהתאוריות ה"אקלימיות" בנות המאה ה-19, כאזור ממוזג ו"מתון", שאיפשר לחברה האנושית להשתחרר מאילוצי ה"טבע" ועל כן גם לפתח תודעה ואינטלקט חופשיים וליצור תרבות מפותחת יותר מאשר כחבלי-עולם אחרים.

פלורליזם המכיר בערכו

כך, בלי משים כמעט, הופיע פרדוקס הנראה היטב מפרספקטיבה היסטורית רחבה: תנאים אובייקטיביים, תנאי-טבע יסודיים ובלתי-משתנים, עשו את היס-תיכון לכוליות היסטורית

העובדה, שקשרים אלה הדוקים יותר, אינטנסיביים יותר ובעלי השפעה רבה יותר מאשר קשריה עם הארצות השכנות לה באפריקה או במפרץ הפרסי. אמת-מידה זו היא חשובה, שכן לעתים תכופות יכולה ארץ השוכנת בתוכו של אזור מסוים לפתח ולהעדיף קשרים עם ארצות השוכנות מחוץ לתחומי של אותו אזור יותר מאשר עם ארצות השוכנות בתוך אותו אזור. זאת ועוד, כדי ליצור אחדות, אין די במערכת מוגבלת של קשרים, אלא יש צורך במערכת מסועפת ומסונפת שלהם.

דפוסי חברה ותרבות משותפים

אידיאה של מקום, כמו אידיאה של תקופה, הן בדרך כלל פרי יצירה משולבת של הסופר והמלומד, וכל אחד מהם תורם את חלקו ליצירתה. כך הדבר בהקשר של "המזרח" כמו בהקשר של "אירופה", של "ימי הביניים" ושל "הרנסאנס". בשלב זה או אחר מצטרף אליהם המדינאי הרואה באזור המוגדר והתחום אזור-השפעה, שבו יש לו אינטרסים וכלפיו יש לו שאיפות. לשם כך חזר והופיע מושג ה-Mare nostrum הרומי במילון הפוליטי של איטליה הפאשיסטית כדי לתאר את תור הזהב של איטליה העתיקה וכדי להצדיק את השאיפות הלאומיות להגמוניה בים התיכון ולהשתלטות על כמה מארצותיו.

המלומד שתרם יותר מכל, כיוכל השנים האחרון, לתפוצתו של המושג "עולם יס-תיכוני", היה בלי ספק פרנאן ברודל. ברודל הוא זה שהגדיר את גבולותיו של עולם זה, חקר בפרוטרוט את יחסי-הגומלין האינטנסיביים שהתקיימו, לדעתו, בין חלקיו השונים במאה ה-16, תיאר את הדפוסים המשותפים לחברות ולתרבותו — וכל זאת בין השאר כדי לברר את הסיבות לשקיעתו. אבל ברודל לא הסתפק רק בתיאור האחדות שמצא כמעט בכל תחום ובכל היבט של החיים ושל ההווה היס-תיכונית. הוא סבר שאחדות זו אינה רק פרי של התפתחות היסטורית ומעשה ידי אדם, אלא תולדה ישירה ואף הכרחית של "הסביבה הטבעית". מחזור העונות המיוחד של האקלים היס-תיכוני הוא זה שקבע ועיצב את ההווה האנושית על מוסדותיה, על אורח-חיה והמנטליות שלה, והפך את העולם היס-תיכוני ל"כוליות אנושית". במלים אחרות, בבסיסה של האחדות עמדה אחדות, ויותר ממה שהאחדות יצרה את האחדות, היתה זאת האחדות שבראה וחוללה את האחדות: בני האדם הגיבו, נענו והסתגלו באותו אופן לסביבה הטבעית שבה חיו, וזאת הטביעה בהם חותם משותף ודומה

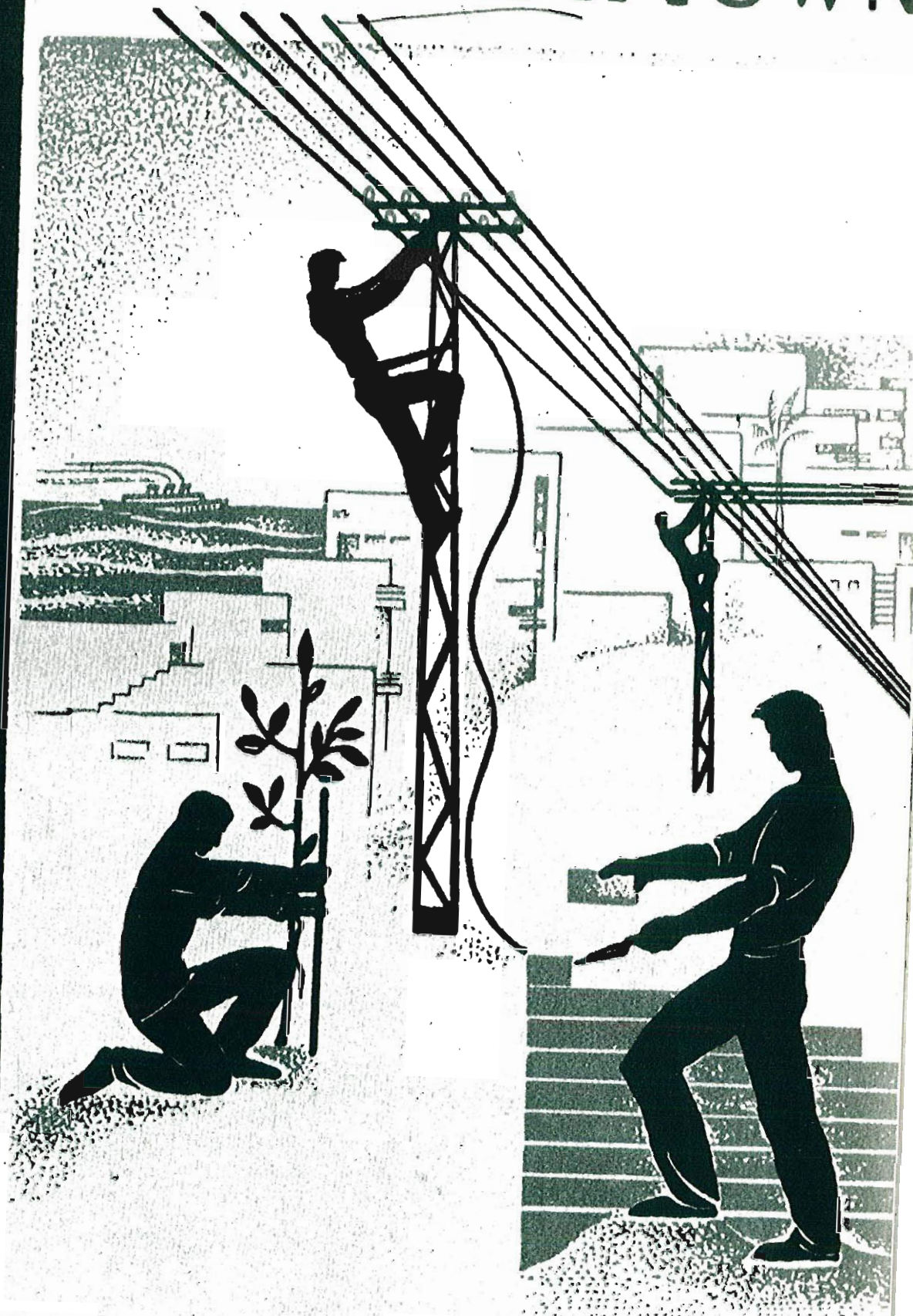
רית תרבותית ולחבל עולם, שבו צמחה ושיגשה התרבות האנושית כמלוא תפארתה ובמרום הישגיה. אך בו בזמן, גורמים היסטוריים שונים הפכו אותו ל"דרום" נחות, המרדש במאסף ההתפתחות ההיסטורית ב"אירופה", במהלך הלכוד במצב של פיגור וניוון, ואשר חיים בו אנשים חסרי-עומק ומעוטי-הישגים: אחדות של דקאדנס במקום אחדות של תפארת וזוהר. אם כן, בני אדם ומפעלותיהם עשויים לעצב את אופיו ואת מהותו של מקום יותר מאשר תנאי תשתית העומדים לעד. האם צריך, על כן, להפוך את הטענה על פיה, ולומר כי "המרחב היס-תיכוני" מתאפיין דווקא בתכונות שליליות או לפסוק, כפי שנאמר לעתים תכופות, כי הדירתם של "גורמים מבחוץ" אל הים התיכון, ההשתלטות עליו מצד "בני המדבר" הערבים או מצד "בני הצפון" שמצפון להרי האלפים, הן שגרמו לשקיעתו ולהתנוונותו?

אם כך הם פני הדברים, הרי תחייתו של העולם היס-תיכוני משמעה, כמו כל "תחייה" אחרת, השתחררות מהשפעות "זרות" וחזרה אל המקור הקדום: חזרת התרבויות היס-תיכוניות אל ה-Alma mater שלהן. ואכן, הדמיון שנמצא בהיסטוריה התרבותית של ארצות יס-תיכוניות שונות, מצוי במגמה משותפת זאת "להשתחרר" מהשפעות הבאות מ"בחוץ" וחזרה אל המקור ואל התשתית המכוננת העתיקה והקדומה. בעיני אנשי-עט ואידיאולוגים אחדים מתפרשת, אם כן, התחייה הלאומית והתרבותית של חברות יס-תיכוניות שונות לא כשרשרת של תחיות לאומיות תרבותיות, אלא כתחייה בעלת מכנה-משותף המעניק להן אחדות — תחייה יס-תיכונית כוללת — המעוגנת באחידות יס-תיכונית קדומה והמצ-פה ליצירתה המחודשת של האחידות היס-תיכונית. כוונת הדברים לא רק להשתחררות מתרבות חומרית מיובאת, העומדת, כך נטען, בניגוד לטבעה של "הסביבה הטבעית", ולשיבה אל ציוויליזציה חומרית "אותנטית" ו"מקומית", אלא גם להשתחררות מערכי רוח מיובאים, העומדים בניגוד לטבעם ולמהותם של ערכי הרוח היס-תיכוניים האופייניים. העולם היס-תיכוני החושני, המלא שמחת-חיים, הסובלני כלפי הגיוון והריבוי המתקיי-מים במסגרת אחדות, הפלורליסטי מעצם טבעו (בניגוד ל"אירופה" או ל"מערב" המצט-יינים בקנאות ובשאיפה לאינטגרטיביות ולטוטליות כובשת-כל וקנאית), הוא עולם טוב

רישום של גתה מתוך ספר המסע שלו באיטליה. תנאים אובייקטיביים, תנאי-טבע בלתי משתנים, עשו את הים התיכון לכוליות היסטורית תרבותית, ועיצבו תרבות הצומחת מן הים.

THE JEWISH TOWN

TEL-AVIV

KEREN HAYESOD

ויפה פי כמה וכמה מהעולם שכבש והכניע אותו. העולם היס-תיכוני מוצג אפוא כאופור-זיזיה וכאלטרנטיבה שלישית ועדיפה – ל"מזרח" ול"מערב", לעולם ה"שמי" וה"הינדו-אירופי", לעולמה של הנצרות ולעולמו של האסלאם. זהו עולם יחיד במינו הכולל את כל היסודות והרכיבים הללו, סופג אותם לתוכו, מקהה את עוקץ ייחודם ומעניק להם מצע משותף. כך נעשתה האחדות היס-תיכונית לא לאידיאה או לאידיאל של אחדות היצירת אחידות, אלא לאחדות, שהאחדות שלה היא אחדות של ריבוי וגיוון, של פלור-ליות המכיר בערכו. זו אידיאה, שלא תושבי הים התיכון פיתחו וטיפחו אותה אלא הבאים מ"בחוף" או קבוצות מצומצמות של אנשי-עט מתוכו.

אידיאה יס-תיכונית זו היא שמשכה, כמדומה, את הכותבים הישראליים. האידיאה והטופוס של עולם יס-תיכוני ושל מרחב יס-תיכוני הציגו לכותבים אלה אלטרנטיבה של שיוך וזיקה גיאוגרפית וזיקה גיאוגרפית-תרבותית; חלופה ל"אירופה" ול"אסיה", לעולם הנצרות או לעולם האסלאם; מיוזג בדיוני של העולם הקלאסי עם העולם היהודי העתיק; מסגרת של חבל עולם המכיר בפלורליזם תרבותי מצד אחד, אך גם יוצר ומעניק תכונות אופייניות וממני תרבות משותפים חדשים מצד אחר. הכמיהה לזיקה ולשייכות גיאוגרפית-תרבותית והכ-מיהה לתכונות תרבות ולמרכיבי זהות חדשים ומעדיפים, הכיאה לטיפוח הדימוי הגיאוגרפי תרבותי הזה וליצירת הפרטואר של התכונות היס-תיכוניות. אמנם אי-יפה אי-שם ניתן לרפר-טואר הזה, או לסממני העיקריים, תוכן שלילי, אבל בעיקרו של דבר, ובמיוחד בשנים האחר-ונות, מוצג פרטואר זה כמכלול של תכונות חיוביות נכספות. תחיית הציונות או עיצוב התרבות הישראלית נתפשו ונתפשים כמעוגנים בתחיתם של ה"יס-תיכוניות" ושל רכיבי "הזהות היס-תיכונית". כך, כמו במקרים אחרים, מהות מומצאת ובדויה נעשית לא רק לדרך של התכונות במציאות ואמת-מידה להערכתה, אלא היא מצטיירת גם כמציאות ממשית ומוחשית.

קבוצה של שבלונות

כמו כל מושג רווח בשדה התרבות, היה המושג "יס-תיכוניות" עד מהרה שימושי למטרות שונות ולמשמעויות שונות ומנוגדות זו לזו. במובן מה הוא חדל להגדיר הווייה חכרתית-תרבותית (או טבעית) קונקרטיה, ונעשה לטופוס ולקבוצה של שבלונות. הרבה

מן השבלונות העניקו ל"יס-תיכוניות" תכונות של אקזוטיות ושטחיות. לקט קצר ממה שנכתב באחרונה מלמד, למשל, כי הווייה יס-תיכונית מתאפיינת ב"הרכבה שגרה והשתקפות בפרטי היומיום הפעוטים". אך צדה האחר של ההווייה הבטלנית והפסיכית למדי, הוא "איוון ושלווה פנימית". במקום אחר דובר על פתיחת מושב הכנסת, שהצטיינה ב"מזג יס-תיכוני", ולא הרחק משם – על מסעדה, שכל השתל-בוחה ב"מרחב היס-תיכוני התבטאה בגבינת פטה וזיתים שחורים". על מסעדה אחרת נאמר שהיתה יס-תיכונית מובהקת, משום שכתליה נצבעו כחול בהיר וצלול, ועוד כהנה וכהנה. "יס-תיכוניות" מסומנת אפוא על-ידי ביטויים חיצוניים של תרבות ותיאורים סטריאוטיפיים מוסכמים של פריטי נוף (חוף ים, דקלים, עצי זית, גפן). לפעמים היס-תיכוניות מסומנת דווקא באיפיונים אנתרופולוגיים וסוציולוגיים. מתחת למעטה ה"תרבות" של איש הים התי-כון, נחשף לכאורה צופן התנהגות, שלעיתים הוא "פרימיטיבי", אך לעתים דווקא מאפיין אותו נועם הליכות מסוגן. ובמקרים אחרים, "יס-תיכוניות" היא תחושתו הפנימית של המתבונן, המלביש על הנוף סימנים ומהות המוגדרים על ידו כ"יס-תיכוניים". זוהי יס-תיכוניות, שהיא השתקפות הנפש הפנימית יותר מאשר ריאליה של נוף וחברה.

בכל מקרה, יקשה עלינו מאוד למצוא בכתובים הלא-מעטים שהתפרסמו בדור האחרון בעניין זה, יותר מרשימה של סממנים ואיפיונים סטריאוטיפיים. ודאי לא נמצא שם הצגה בהירה של העולם התרבותי, שתשכנע אותנו כי אכן התורכי השוכן לחוף הים באנטוליה, המרוקני החי לחופו של הים בקצה מערב, הנאפוליטני, אזרח אלכסנדריה או תושב תל-אביב – למרות היותם מוסלמים, נוצרים קתו-לים, יוונים אורתודוקסים או יהודים – הם מרכיבים של אותה ישות כוללת אחת הקרויה "יס-תיכוניות". אין פירוש הדבר שיש לטעון, שאלפי שנות יחסי-חליפין תרבותיים לא יצרו קווי-דמיון, או שתנאי אקלים דומים לא יצרו דפוסי היענות דומים בתחום הציוויליזציה החומרית והאירגון החברתי. ואף על פי כן, האחדות ההיסטורית ארוכת-השנים – אותה היסטוריה עשירה לאין-שיעור שהתרחשה סביב הים התיכון – לא יצרה תודעה מרחבית ותודעה של אחדות תרבותית, שתציג את הים התיכון כמקום תחום ומוגדר לעצמו בעולם. הופעתה של ה"יס-תיכוניות", תחילה מתוך צרכים "אירופיים" מובהקים, ובהמשך, ככת מאומצת של חוגים שונים בחברות יס-תיכוניות שונות – ובתוכן (כמעט אפשר

לומר, כראשון) ישראל – מעלה את השאלה, לאיזה צורך נולד המושג הזה, ואיזה תפקיד יעוד לו במאבקים התרבותיים הקשורים בניס-יונות הגדרתה של הזהות התרבותית של התכרה, שנצרכה למושג זה.

לקריאה נוספת:

F. Brandel, *The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II*, S. Reynolds (tr.), New-York 1972.

S.D. Goitein, "The Unity of the Mediterranean World in the Middle Ages", *Studia Islamica* XII (1960), pp. 29–42.

D. Hay, *Europe: The Emergence of an Idea*, Edinburgh 1968².

M. Herzfeld, *Anthropology through the Looking-Glass: Critical Ethnography in the Margins of Europe*, Cambridge 1982.

Y. Shavit, "The Mediterranean World and Mediterraneanism: The Origins, Meaning and Application of a Geo-Cultural Nation in Israel", *Mediterranean Historical Review* Vol. 3, No. 2, December 1988, pp. 96–117.